

Larysa Łotysz

Grodzieńska Obwodowa Biblioteka Naukowa im. E. Karskiego

**PAMIĄTKI PO ORZESZKOWEJ
NA GRODZIĘSZCZYŹNIE:
PROBLEM ZACHOWANIA
DOROBKU KULTURALNEGO**

Z jakiej by strony nie wjeżdżał podróżny do Grodna, witać go będą majestatyczne kopuły kościołów i cerkwi. To miasto, w którym połączyły się dwa światy, dwie historie, dwie piękności – Wschód i Zachód. A stary Niemen przecina całe to piękno. To prowincjonalne miasto znało takie znane postacie historyczne, jak królowie Polski Stanisław August Poniatowski i Stefan Batory, przywódcy polityczni i wojskowi Józef Piłsudski i Piotr Stołypin, artysta Leon Bakst, pisarze Wasil Bykau, Andrzej Karpiuk, Lejb Najdus, Zofia Nałkowska, esperantysta Ludwik Zamenhof i inni.

Z miastem ściśle wiąże się imię Elizy Orzeszkowej. Pamięć o polskiej pisarce wciąż jest kultywowana w Grodnie. Miasto owo stało się jej domem, choć nie zawsze było przez nią kochane i nie zawsze była ona w nim szczęśliwa. Pisarka epoki pozytywizmu wpisała to miasto w swoją twórczość i kronikę wydarzeń ziem białoruskich. Grodno było jednym z jej głównych bohaterów. Mieszkańcy Grodzieńszczyzny są jej wdzięczni za tę pamięć.

Długo można się spierać, czy kochała pisarka Grodno, ale urodziła się ona niedaleko stąd, we wsi Miłkowszczyzna w 1841 roku, a w 1864 przyjechała i osiadła w mieście nad Niemnem i mieszkała tu przez całe swoje dorosłe życie. Była bardzo czuła w stosunku do ludzi każdej narodowości. Od 1883 do 1888 roku po zamknięciu księgarni w Wilnie Orzeszkowa została w zasadzie uwięziona w mieście nad Niemnem, gdzie przez pięć lat była stale nadzorowana przez policję. Trudno było kochać miasto, w którym nie było warunków do życia i dlatego nazywała to miasto „położonym pod ziemią”. Grodno było tak małe, że wszyscy ludzie i ich działania były widoczne dla wszystkich. Ale mieszkała tu do samej śmierci, mieszkała i pracowała, napisała liczne powieści, nowele i opowiadania.

Pożar w 1885 roku zmienił losy Orzeszkowej i całego miasta, uczynił pisarkę aniołem stróżem Grodna. Całe miasto było wdzięczne pisarce, która przywracała po pożarze normalność. Czerwiec 1885 roku okazał się bardzo gorący i nagle

rzucone zapalki i papierosy powodowały liczne i niszczycielskie pożary. Prawie wszystkie domy w mieście były drewniane. Mało trzeba było czasu, aby ogień ogarnął całe centrum miasta. Zniszczone zostało trzy czwarte miasta, spaliło się 512 domów. Eliza Orzeszkowa straciła swoje rękopisy i bibliotekę w spalonym domu, a czasowe schronienie znalazła przy ulicy Sadowej. Znany prawnik, członek towarzystw charytatywnych, kandydat na gubernatora grodzieńskiego Stanisław Nahorski nie mógł się powstrzymać od pomocy ofiarom tragedii, a tym bardziej kto, jeśli nie on, mógłby przede wszystkim zapewnić dach nad głową kobiecie, która kochała go od wielu lat, nawet pomogła na własny koszt umeblować pokój przyjęć w jego domu. Po pożarze władze miasta zapewniły pisarce nowy dom. Lecz ona, jak zawsze myśląc bardziej o innych niż o sobie, oddała go piętnastu rodzinom, które ucierpiały. Ona sama stała się członkiem stowarzyszenia pomocy ofiarom pożaru. W 1894 roku Orzeszkowa została żoną Nahorskiego i pełnoprawną gospodynią „Szarego Domku”, jak wówczas nazywano ten dom.

Ściany tego domu znały wiele ciekawych historii, piękne wieczory literackie organizowała w nim Pani Eliza. Dom żył własnym życiem, przeciwnym od do tego, które toczyło się dookoła. Spotkania polityczne, publiczne wykłady, wypożyczanie książek polskich w zorganizowanej bibliotece – to wszystko trzeba było ukrywać. Odwiedzali pisarkę F. Bohuszewicz, M. Konopnicka, W. Reymont, F. Godlewski.

Ale w Grodnie ceniono talent Orzeszkowej i społeczne znaczenie jej dzieł. Zawsze była szanowana i kochana. W czerwcu 1907 roku gubernator miasta A. Aleksandrowicz wręczył pisarce dyplom Honorowego Obywatela Grodna, dzięki czemu pojawiła się możliwość nazwania jej imieniem ulicy, przy której mieszkała.

W październiku 1929 roku w centralnym parku Grodna uroczystie odsłonięto pomnik Elizy Orzeszkowej. Konkurs, ogłoszony zaraz po jej śmierci w 1910 roku, zakończył się zwycięstwem Romualda Zerycha, młodego studenta Wydziału Architektury Uniwersytetu Warszawskiego. Według jego projektu na wysokim piedestale powinno znajdować się popiersie, a u jego podnóża miały powstać płaskorzeźby bohaterów z powieści pisarki. Ale jak zwykle problemem było finansowanie. Pieniądzy starczyło tylko na skromne popiersie. Ceremonia otwarcia pomnika była wspaniała. Ponad stu gości, wśród których: wojewoda Karol Kirścień, marszałek Senatu RP Julian Szymański, starosta grodzieński Zygmunt Rabaczkiewicz, wojewoda wileński Zygmunt Biaczkowicz, pisarze Julian Tuwim, Antoni Ferdynand Ossendowski i Zofia Nałkowska. Przedstawienie na podstawie powieści *Nad Niemnem* odbyło się w teatrze miejskim, zorganizowana została wycieczka do wsi Bohatyrowicze. Od 1947 roku pomnik stoi w innym miejscu. Powodem przeniesienia stała się II wojna światowa i mogiła żołnierzy umiejscowiona niemal w tym samym miejscu,

w którym stał pomnik. Według legendy popiersie zostało zachowane dzięki mieszkańcom miasta, którzy ukryli je na cmentarzu katolickim. Obecnie na ulicy Elizy Orzeszkowej wciąż stoją Dom i pomnik słynnej pisarki.

Historia domu nie skończyła się po śmierci Orzeszkowej w 1910 roku. Sala muzealna w dużym salonie została stworzona w bardzo krótkim czasie przez jej przyjaciół, rodzinę Obręmskich. Wtedy mieściło się tu również Grodzieńskie Towarzystwo Opieki nad Dziećmi. Dokonano tego wszystkiego zgodnie z wolą pisarki. Następnie w 1914 roku dom zajęli Niemcy, organizując w nim swój magistrat. Później rozpoczęły się niekończące się próby władz zachowania pamięci o pisarce i ocalenia tego domu. Rozkazy i zarządzenia. Zachowały się spisy ocalałych rzeczy, dom przekazywano od jednej organizacji do drugiej. I cały czas pojawiał się pomysł, żeby stworzyć tu muzeum. Mieściły się w domu: szkoła muzyczna, Regionalne Biuro Projektów, stacja transfuzji krwi, biuro inwentaryzacyjne i techniczne oraz Dom Pionierów. W okresie międzywojennym w domu mieściła się szkoła muzyczno-zawodowa, szkoła wychowania fizycznego oraz Szkolna Macierz Polska.

W kwietniu 1941 roku Biuro Centralny Komitet Komunistycznej Partii Białorusi podjął decyzję o utworzeniu w Grodnie Muzeum im. Elizy Orzeszkowej. Jednak dwa miesiące przed wybuchem wojny jej wdrożenie stało się niemożliwe. W 1940 roku oficjalny opis ocalałego mienia brzmiał: „2 łóżka, stół, 2 szafy, 2 lustra, lampa wisząca, 7 starych postrzępionych krzesel, szafa i 10 portretów w ramach. Do Muzeum Historycznego przekazano następujące przedmioty: 4 portrety i 2 popiersia Elizy Orzeszkowej, 2 portrety jej rodziców, 2 fotografie jej domu, haftowane krzesło, haftowany szalik, 4 albumy z zielnikami, różańce, 3 rękopisy jej powieści *Nad Niemnem*, 8 listów, drukowany zbiór listów, medalion z akwarelami jej portretu, płaskorzeźba T. Kościuszki”.

W 1958 roku uroczystie odsłonięto na budynku tablicę pamiątkową z napisem w językach białoruskim i polskim: „Tu od 1894 do maja 1910 mieszkała wybitna polska pisarka E. Orzeszkowa”.

W latach 1965–1966 w domu pisarki została otwarta filia dla młodzieży oraz oddziały literatury obcej i sztuki Grodzieńskiej Obwodowej Biblioteki Naukowej im. E. Karskiego. Właśnie wtedy rozpoczęła się praca nad stworzeniem pamiątkowej ekspozycji, a następnie pokojów pamiątkowych, poświęconych życiu i twórczości Orzeszkowej. W 1967 roku w czytelni („dużym salonie”) otwarto ekspozycję, a w „małym salonie” розміścił się grodzieński oddział Białoruskiego Związku Pisarzy (1965–2000). Jego sekretarzem został Aleksiej Karpiuk. Nie przeszkodziły w pracy nad utrwalaniem pamięci o słynnej pisarce ani budowa nowego Domu w latach 1973–1975, ani gruntowny remont (2007–2009). A dziś rezultat jest oczywisty. Pamięć o wielkiej pisarce żyje. Jej gabinet i mały salonik

odtworzą atmosferę tamtych lat, kiedy mieszkała tu i pracowała Pani Eliza. Aby dowiedzieć się, czy region grodzieński jest rzeczywiście tak piękny, jak opisała go Orzeszkowa w swojej powieści *Nad Niemnem*, przyjeżdżają tu tysiące turystów z całego świata, przybywają do miejsca, z którego wyruszyła w swoją ostatnią podróż w towarzystwie prawie 15 tysięcy osób – „żywa mądrość i wrażliwe serce całej epoki” (Józef Kotarbiński).

W 2001 roku w Domu pisarki otwarto pokoje poświęcone jej życiu i twórczości. Gabinet pisarki i mały salonik zostały wyremontowane i odnowione według starych zdjęć. Zachowały się tu: marmurowy kominek z lustrem, zielniki stworzone przez pisarkę, książki wydane za jej życia, kopie dokumentów. Po przebudowie domu w 1975 roku drewniane zdobienia i ogrodzenie balkonowe pozostały nieknięte.

Państwowa Instytucja Kultury „Grodzieńska Obwodowa Biblioteka Naukowa im. E. Karskiego”, której filie znajdują się w Domu Elizy Orzeszkowej, czyni starania o zachowanie pamięci o pisarce i zbieranie materiałów do Muzeum. Zebrane dzieła pisarki prezentowane są w dziesięciu językach: polskim, rosyjskim, białoruskim, litewskim, ukraińskim, niemieckim, angielskim, koreańskim, japońskim i esperanto. Najstarsza publikacja w języku polskim to *Patryotyzm i kosmopolityzm* (1880). W języku rosyjskim – ósmy i dwunasty tom *Dzieł zebranych* (1896) oraz opowiadanie *Gedali* (1904). Fundusz ten jest jednak daleki od pełnego zbioru dzieł i listów Orzeszkowej.

Wydawnictwo „Chudożestwiennaja literatura” (Rosja) przygotowało do wydania nową wersję powieści *Meir Ezofowicz*. Jednak ze względu na trudności finansowe publikacja dotychczas nie została opublikowana. Ostatnio powieść owa została opublikowana w języku rosyjskim ze zrobionymi przez tłumacza skrótami w pięciotomowym zbiorze *Dzieł* (1954).

Zachęcają jednak nowe publikacje i tłumaczenia w języku białoruskim: *Ludzie i kwiaty nad Niemnem* (2012), *Gloria victis* (2020), *Dwa bieguny* (2021). Utwory pisarki są nadal obowiązkowe w szkolnym programie z literatury, jednak tylko w szkołach z polskim językiem nauczania.

Imię Orzeszkowej jest w Grodnie znane i pamiętane. Kochała Grodno w swój własny sposób i wiele dla niego zrobiła. Dzięki jej pracy to małe, prowincjonalne miasteczko stało się sławne na całym świecie. Tysiące gości Grodna odwiedzają bibliotekę i znajdujące się w niej pokoje pamiętkowe.

Na przełomie XX–XXI wieku wzrosło zainteresowanie osobowością i twórczością Elizy Orzeszkowej. Coraz częściej zaczęto organizować konferencje i odczyty literackie poświęcone pisarce polskiej. Co roku w mieście Orzeszkowej odbywają się imprezy naukowe i kulturalne. Do tej pory we wsi Miłkowszczyzna, gdzie urodziła się Orzeszkowa (Pawłowska), czczą pamięć o niej. W nieczynnej

już szkole zachowała się ekspozycja, na terenie dawnego majątku Pawłowskich odrestaurowano studnię, zainstalowano stoiska informacyjne. Mieszkańcy Miłkowszczyzny z wielką miłością organizują coroczne imprezy kulturalne poświęcone rodaczce. Nie ma jednak ani jednej organizacji czy stowarzyszenia, które wzięłyby na siebie odpowiedzialność za zachowanie istniejących materiałów, poszukiwanie nowych i wdrażanie pomysłów i projektów. Konieczne jest stworzenie stałej ekspozycji, zbioru wspomnień mieszkańców Miłkowszczyzny, uporządkowanie posiadłości i alei, organizowanie wydarzeń naukowych i kulturalnych, opieka nad grobami krewnych Orzeszkowej we wsi Zalesna oraz wprowadzenie obiektu na szlak turystyczny obwodu grodzieńskiego.

Aby pamięć o pisarce żyła nie tylko w sercach mieszkańców Grodna i Miłkowszczyzny, ale także przyciągała turystów zagranicznych, pracownicy biblioteki opracowali wycieczki tematyczne, które prowadzone są w językach polskim, białoruskim, rosyjskim dla różnych kategorii odwiedzających („Życie i twórczość E. Orzeszkowej”, „Dzieciństwo E. Orzeszkowej”, „Korzenie i tradycje rodzinne”, „Praca charytatywna”, „Miłość w życiu pisarki”). W muzeum z powodzeniem prowadzone są literackie spotkania adresowane do uczniów.

Od 2002 roku biblioteka organizuje salony literacko-muzyczne „U pani Elizy”. Jak wiele lat wcześniej w „Uniwersytecie Młodych” stworzonym przez Orzeszkową, także dziś młodzi ludzie i twórcza inteligencja gromadzą się tutaj, aby prowadzić dyskusje o literaturze, sztuce i muzyce.

Badacze z Białorusi, Polski, Litwy, Rosji uczestniczyli w międzynarodowych konferencjach naukowych i praktycznych oraz odczytach. Mieszkańcy miasta chętnie biorą udział w akcji „Wspólne czytanie”, kiedy to przedstawiciele władz, kierownicy organizacji edukacyjnych i kulturalnych, artyści i prezenterzy telewizyjni czytają fragmenty utworów Orzeszkowej w języku polskim, rosyjskim, białoruskim, litewskim.

Z okazji 175. rocznicy urodzin pisarki „Belsojuzpoczta” wydała pamiątkową kopertę, która została symbolicznie skasowana w ramach obchodów rocznicowych.

Imprezy bożonarodzeniowe dla dzieci z sierocińców stały się jedną z najjaśniejszych inicjatyw biblioteki. Podobnie jak sto lat temu, dom ten wypełniają dziecięce głosy i śmiechy w Boże Narodzenie. W zakupie darów uczestniczą liczne organizacje i przedsiębiorstwa z miasta. Pracownicy biblioteki piszą scenariusze i bawią dzieci. W domu panuje niezwykła i bajeczna atmosfera. Kapłani różnych wyznań wręczają dzieciom prezenty.

Najbardziej wyczekiwany wydarzeniem stał się dla mieszkańców Grodna letni bal u Elizy Orzeszkowej, organizowany w czerwcu podczas festiwalu kultur narodowych. Znana z działalności charytatywnej i umiejętności przyjmowania gości pisarka zainicjowała w Grodnie tradycję koncertów i balów. Pracownicy

Biblioteki Obwodowej wznowili tradycję balów. Całe miasto przygotowuje się do wzięcia w nich udziału. Szyte są suknie balowe, uczy się staroświeckich tańców, odtwarza się historyczny klimat. Sama Eliza Orzeszkowa wita gości i kieruje balem. Gra muzyka, tańczą pary, czytane są fragmenty jej utworów.

Rok 2021 nie był wyjątkowy dla obchodów rocznicy pisarki. 180. rocznicę urodzin Orzeszkowej uczcili pracownicy biblioteki, przedstawiciele grodzieńskiego oddziału Związku Pisarzy Białorusi, studenci i liczni mieszkańcy miasta. W filiach biblioteki rozmieściła się czasowa wystawa eksponatów z funduszu Grodzieńskiego Muzeum Historyczno-Archeologicznego oraz zbiorów prywatnych. I nawet tradycyjny walc oraz polonez otworzyły taneczną część święta.

Ten dom żyje własnym, niepowtarzalnym życiem i nadal urzeka licznych gości i mieszkańców miasta.

Bibliografia

- Elizie Orzeszkowej w hołdzie. – Grodno: Wydawnictwo Komitetu Budowy Pomnika E. Orzeszkowej w Grodnie, 1929. – 69, [3]с.
- Галоўная кніжніца Прынямоння / Дзяржаўная ўстанова культуры „Гродзенская абласная навуковая бібліятэка імя Я. Ф. Карскага”; [складальнікі: Н. С. Давыдзік і інш.; рэдактары: Л. В. Мальцава, М. Э. Ігнатовіч; уступныя артыкулы: А. В. Клімовіч, Л. В. Мальцава] [Кн. 1]: да 180-годдзя з дня заснавання ДУК „Гродзенская абласная навуковая бібліятэка імя Я. Ф. Карскага” / Дзяржаўная ўстанова культуры „Гродзенская абласная навуковая бібліятэка імя Я. Ф. Карскага”; [складальнікі: Л. В. Мальцава і інш.]. – Гродна: Гродзенская друкарня, 2010. – 119с.
- Касаткін, Дз. Новы стары „Мейр Эзафовіч” Элізы Ажэшкі / Дзмітрый Касаткін; Святлана Воцінава // Маладосць. – 2019. – № 8. – С. 14–18.
- Публічная бібліятэка ў кантэксце сацыякультурнай прасторы рэгіёна: два стагоддзі гісторыі; Письменніца. Грамадскі дзеяч. Жанчына: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі (Гродна, 16–17 верасня 2010 г.) / [складальнікі: Л. В. Мальцава, М. Э. Ігнатовіч; рэдакцыйная калегія: П. К. Скрабко і інш.]; Дзяржаўная ўстанова культуры „Гродзенская абласная навуковая бібліятэка імя Я. Ф. Карскага”. – Гродна: Гродзенская друкарня, 2013. – 127 с.

Larysa Łotysz

Grodno E. Karski Regional Scientific Library

**ORZESZKOWA SOUVENIRS IN THE GRODNO REGION:
THE PROBLEMS IN PRESERVING CULTURAL HERITAGE**

Summary

The article discusses the significance of Eliza Orzeszkowa, a Polish writer, in the history and culture of the Grodno region in Belarus. The memory of the Polish writer is still alive in Grodno. The city was her home even though it was not always loved by her and she was not always happy in it. The Positivist writer made this city be a part of her works and the chronicle of the Belarusian region. Grodno was one of its main characters. The inhabitants of the Grodno region are grateful for her memory. It is debatable whether the writer loved Grodno, but she was born not far from there, in the village of Milkovshchyna in 1841, and in 1864 she moved to the town on the Neman and lived here all her adult life. She was very gentle towards all people regardless of their nationality. From 1883 to 1888, after closing down her bookshop in Vilnius, Orzeszkowa became a prisoner of the town on the Neman River, where for five years she has been under constant police surveillance. The article also describes the activities of the Yefim Karsky Grodno Regional Scientific Library towards preserving her memory.

Keywords: Grodno, tradition, Orzeszkowa's House, Grodno Regional Library, memory.

LARYSA ŁOTYSZ – Kierownik Działu Literatury w Językach Obcych Obwodowej Biblioteki Naukowej im. Ewtimija Karskiego w Grodnie. Od ponad dwudziestu lat oprowadza wycieczki w pokojach pamiątkowych w Domu Elizy Orzeszkowej. Publikuje w językach rosyjskim, białoruskim i polskim. Uczestniczy w licznych konferencjach poświęconych Elizie Orzeszkowej. Organizuje imprezy i konkursy naukowe, oświatowe i kulturalne dla młodzieży i dorosłych.